

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ В ПЕРІОД ВІД КИЇВСЬКОЇ РУСИ ДО ЧАСІВ ПЕТРА I

ЛЕЩЕНКО Олександр Вікторович - аспірант, асистент кафедри адміністративного і фінансового права Національного університету «Одеська юридична академія»

Стаття посвячена дослідженню нормативно-правових актів, регулюючих відносини в сфері грошового обігу на території України в період від Київської Русі до часів Петра I.

Постановка проблеми

Сучасне фінансове право України, в тому числі його структурний елемент – право грошового обігу, потребує дослідження генезису нормативно-правових актів, що регулювали відносини в сфері грошового обігу. Правильне розуміння правової природи вказаних відносин, дозволяє більш правильно і якісно нормативно регулювати сучасні відносини що виникають в процесі обігу сучасних банкнот.

Аналіз останніх досліджень

Гроші з моменту їх появи завжди були предметом уваги дослідників. Частіше за все їх вивчали економісти, а також історики, особливо представники спеціальних історичних дисциплін – нумізматики та боністики. У науковій юридичній літературі дослідженню грошей була приділена певна увага Л.А. Лунцем, О.П. Подцерковним, А.Ю. Грібовим, Ф.Т. Діланяном, О.А. Лукашевим, Є.О. Алісовим, Л.К. Царьовою.

Формулювання цілей статті (постановка завдання)

Метою даної статті є аналіз нормативно-правових актів в сфері регулювання грошового обігу на території України в період від

Київської Русі до правління Петра I в Російській імперії.

Виклад основного матеріалу

Генезис різноманітних форм грошей становить величезний як науковий, так і практичний ареал досліджень, що проводиться сучасною наукою з метою розуміння сутності та подальшого вдалого нормативно-правового регулювання вказаних суспільних відносин. Формування чіткої та однозначної концепції відносно еволюції форм грошей також дозволяє створювати вочевидь точні норми, які дозволяють державі вчасно і ефективно впливати на економічні процеси, що відбуваються в державі.

Варто відзначити, що сучасна наука має в своєму арсеналі настільки величезну кількість поглядів на еволюцію форм і сутність грошей, що їх просте перелічення склало би цілий предмет наукового дослідження, в тому числі правового. В основу ж вказаних класифікацій покладаються різні підстави, серед яких можна виділити: територіальний принцип, матеріальний зміст, товарно-еволюційний і державно-правовий тощо. Вказані класифікації та підходи мають право на існування і є актуальним і на сьогоднішній день.

Як зазначає російський вчений Базулін, в літературі більшість теорій, якими пояснювалось, як походження, так і на підставі яких проводилась класифікація грошей, зводяться до двох основних напрямків: товарно-еволюційний і державно-правовий [1, с. 10-11].

Концепція еволюційного походження грошей виходить із того, що в грошах міститься субстанціональна (реальна) вартість, тобто вартість, що втілена в будь-якому реальному предметі, а саме в товарі. Іншими словами, сутність грошей полягає в товарній природі того матеріалу, із якого вони зроблені. Реальна вартість золотої монети – це вартість відповідного шматка металу [1, с. 11].

Концепція державно-правового походження стверджує, що гроші виникають як домовленість між суспільством або законодавчого рішення держави. З точки зору представників вказаної концепції, гроші створюються, винаходяться як спеціальний інструмент для пересування вартості в міновому обороті [1, с. 13].

Інший російський вчений – правознавець Грібов Ю.А. виділяє наступні форми грошей, що виникли в процесі еволюції: 1) натуральні гроші: а) неуніфіковані товари, в тому числі метали на вагу (товарні); б) металічні злитки точної ваги; в) монети із коштовних металів; 2) кредитні гроші: а) комерційні векселя; б) банкноти приватних банків; в) валюта: готівкова валюта: – державні банкноти (казначейські білети) з металевим забезпеченням; – державні банкноти (казначейські білети) без металевим забезпеченням; – монети з номінальною вартістю; 3) безготівкова монета – депозитні гроші (чекові рахунки); 4) фінансові гроші: а) квазігроші; б) фондові цінності, що обмежено виконують функції грошей. Вказана класифікація, що проведена вказаним вченим, пояснює еволюцію форм грошей від товарних до кредитних (зобов'язальних) [2, с. 74-75].

Разом з тим, варто відзначити, що наведені класифікації є суто економічними, а не правовими. Спільним для вказаних основ для класифікації є те, що в усіх вказаних класифікаціях завжди приділялась увага економічній сутності грошей, які постійно за допомогою правових норм витісняли застарілі або непотрібні державі форми грошей. Окрім цього, проведені класифікації зовсім обходять саме державно-правові інститути, що займались емісією і регулюванням емітованих грошей, що, на нашу думку, є певним недоліком.

Для вказаного дослідження видається цікавим дослідження правових норм, які в ретроспективному аспекті регулювали ті чи інші форми грошей або засновували державно-правові інститути, які здійснювали регулювання або емісійну діяльність грошей на території України.

Отож, спробуємо дослідити історичні пам'ятки норм права. Дослідження окремих статей нормативно-правових актів, що мали юридичну силу на українських землях в літературі за класичним сценарієм проводиться з Руської Правди Київської Русі. Як відомо, вказана пам'ятка нормативно-правового акту мала дві редакції, які дещо відрізняються одна від одної. Найбільш цікавим з цієї точки зору є Руська Правда в Просторовій редакції, оскільки містила деякі правила, що вперше фактично встановлювала грошові одиниці, якими сплачували борги, віри (штрафи), і встановлювала деякі правила здійснення позик та сплату відсотків, які в ті часи мали назву «рези».

Так, в Руській Правді закріплювались наступні грошові одиниці: скот, куни та гривні. Хоча, наприклад, в літературі величезну увагу приділяють таким грошовим одиницям, як дирхем, ногата, резана, векша, однак останні в Руській Правді закріплені не були, але відігравали значну роль в торговому обороті Київської Русі.

У давньоукраїнських письмових пам'ятках дирхеми відомі під назвою куни і ногати. Карбований з особливо високопробного срібла дирхем називався ногатою (від араб. "нагд" – добрий, повноцінний). Звичайний дирхем мав назву куна. Ця назва пов'язана з давньоукраїнською міноювою практикою, коли цінні шкурки куниць виконували роль грошей і срібна монета куна була еквівалентом шкіри куниці [3, с. 226].

Резана – одна з найдавніших грошових одиниць Київської Русі. Коли назва «куна» отримав арабський дирхем, що представляв собою еквівалент шкіри куниці, то еквівалент його частини (обрізок) називали резаною, тобто походить дієслова «резать» (староруською мовою).

Векша (вевериця) (староруська назва білки) – найменша грошова одиниця (монета або її фрагмент) Древньої Русі (IX-XIII ст.).

Її назва походить до тих часів, коли шкіра була товарними грішми [4, с. 82].

В основі грошової системи Київської Русі лежала гривня. Її назва, як гадають дослідники, походить від прикраси із золота чи срібла у вигляді обруча, яку носили на шиї (на загривку). За іншою версією, гривня спочатку означала голову худоби (гриву), що виконувала роль еквівалента в процесі обміну [3, с. 228].

Київські гривні перебували в обігу з кінця XI до XIII ст. Названі так за місцем їхнього виготовлення, ці зливки мають шестикутну форму і важать 161-163 г. Дослідники вважають, що ця вага пов'язана з візантійською ваговою одиницею літрою (327,5 г) і становить її половину. Київські гривні були найбільш поширеними на території Південної та Південно-Західної Русі.

Гривні усіх типів відливалися у відкритих формах. Ознакою цього для київських злиwkів був невеликий горбик на лицевому боці. Крім того, гривня була вкрита невеликими тріснутими пухирцями, що свідчить про вигорання під час плавлення домішок у сріблі [1, с. 230].

Що стосується перших проявів регулювання кредитних правовідносин, то статтею 51 Руської Правди передбачено (далі за оригіналом): «О місячній резе. (А) місячний рез, оже за мало, то имати ему; заидуть ли ся куны до того года, то дадять ему куны в треть, а місячний рез погренути» [5, с. 31]. Отож, вказана норма Руської Правди, встановлювала відсотки і строки їх сплати. Найменший за терміном – місячний відсоток – дозволялось брати на невелику кількість днів, тобто гроші давались на короткий строк. Третей рез справлявся при запозиченні капіталу на рік, при цьому місячний відсоток скасовувався.

Таким чином, аналізуючи положення Руської Правди, можна зробити висновок, що товарні відносини на території Київської Русі мали місце ще до створення Київської Русі. В якості еквівалента вартості товарів першими використовувався шкіри тварин. Вказаний обіг еквівалентів при здійсненні торгівлі можна назвати «доправовим» через відсутність встановлених правил проведення торгівлі та відшкодування заподіяної

шкоди через накладення віри. З розвитком і становленням економічних відносин виникла економічна необхідність використання іноземних грошових одиниць дирхем, що вживались в якості національних грошових одиниць і їх обіг був нарівні із національною грошовою одиницею – гривнею – при цьому остання мала перевагу при сплаті віри. Вказані способи розрахунків та впровадження грошових одиниць на законодавчому рівні закріплено в Руській Правді, як Просторовій, так і Короткій редакцій. Виникнення гривні є закономірним результатом геополітичного становлення могутності Київської Русі. Чекалкою та відлиттям гривні займалися князі Київської Русі досить тривалий час. При цьому встановлення та нормативно-правове регулювання правил про позику, порядку і строків виконання договорів позики, однозначно позитивно впливало на регулювання економічних відносин та здійсненні торгівлі на території Київської Русі.

Наступний етап нормативно правового регулювання грошового обігу є період Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Вказаний період характеризується великою роздробленістю феодальних князівств, які в більшості своїй мали торгові відносини один з одним. Характерною рисою вказаного історичного періоду є те, що у вказаний період грошові одиниці, які перебували в обігу, мали походження від всіх територій і князівств. Як зазначає, Скоморович І.Г., оскільки ні польська, ні литовська влади не забороняли обіг на своїх територіях іноземних монет, на ринку перебували татарські, угорські, італійські, молдавські, гірейські та генуезько-кримські монети. Вплив монголо-татарського завоювання проявився обігом джучидських дирхемів, які були активними учасниками грошового ринку на українських землях (крім Галичини, Волині й частини Поділля) наприкінці XIV – на початку XV ст. [3, с. 241].

Так, грошовими одиницями того періоду історії є: боратинка, денарий, дукат, шостак, талер, грош. Аналізуючи нормативно-правові акти, що встановлювали державний і політичний устрій, можна зробити висновок про перевагу обігу такої грошової одиниці, як «грош».

Грошово-ваговою одиницею була гривна вагою 204,75 г, хоча вага відомих злитків становить 190-198 г. Монетна стопа складала 300 монет з однієї гривни срібла. Упродовж періоду емісії проба монетного сплаву суттєво погіршувалася. Для монет, виготовлених на початках карбування, вона була 900-ю, а для останніх випусків – лише 600-ю чи навіть 500-ю. Знахідки київських монет переважно на землях, що перебували під владою чи впливом Володимира Ольгердовича, дають підстави стверджувати про примусовий курс їх обігу. Їхня реальна вартість була значно нижчою за номінальну [4, с. 207].

Отож, вказана безлаберність призводить до необхідності проведення грошової реформи. Так, Рішення Люблінського сейму про об'єднання Польщі і Литви в одну державу – Річ Посполиту (так звана Люблінська унія), містило спеціальну норму («Монета»), що стосувалось грошової реформи. Згідно з цим документом: «Монета повинна бути одноманітна і однакова по вазі і пробі, поділу і напису, що ми і наші потомки без загаяння зобов'язані будемо здійснити...» [5, с. 65].

Аналізуючи Литовський статут 1588 р. Великого князівства Литовського, в розділі одинадцятому Артикулі 27, в якому зазначено: «Хто бы шляхтича насмерть забилъ або якимъ колвекъ обычаемъ о смерть прыправиль, а в томъ бы с права водлугъ сего статуту виненъ зосталъ, тогда за того забитого при иншом каранью, в семъ статуте водлугъ учинку описаномъ, маеть быти головщины плачоно сто копъ грошей» [5, 68-69]. Вказаний нормативно-правовий документ закріплює саме зобов'язання особи, що спричинила смерть шляхтича, шляхом нанесенням тілесних ушкоджень, понести відповідальність у вигляді штрафу сплачуючи сто коп грошей.

Вже в Розділі XII Артикулі 5 зазначено: «О головщинахъ и навезкахъ мешанскихъ местъ упривильеваныхъ и меншихъ». В местехъ упривильеваныхъ нашихъ, господарськихъ, и князскихъ, панскихъ, в которыхъ ся судять правомъ майдеборьскимъ, а не мають привильевъ на навезку шляхетского права, войту, бурмистру, лавнику, писару головщизны по пятьдесятъ копъ грошей, навезки войту, бурмистру, лавнику,

писару десеть копъ грошей, а жонамъ ихъ такъ головщина, яко и навезка совито, вед же тымъ жонамъ, которые ся сами шынкомъ не бавяты, а которые шынкують сами, тымъ яко и иного простого мещанина жоне» [5, с. 72]. Вказана норма встановлювала окремий розмір головщини (грошовий штраф за вбивство, який виплачувався на додаток до основного покарання родині вбитого) війтові, бургомістрові, лавнику і писару міст, які мають магдебурзьке право, а саме п'ятдесят коп грошів, а простому міщанину таких міст – тридцять коп грошів.

Таким чином, аналізуючи положення Литовських Статутів можна зробити висновок, що основною грошовою одиницею на територіях Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, яка охоплювала більшу частину території сучасної України, був грош, хоча заборони щодо обігу інших іноземних грошових одиниць не містилось. Люблінська унія 1569 року нормативно закріпила положення грошової реформи. Вказаний нормативно-правовий акт розпочав уніфікацію та запровадження грошової одиниці державного зразка – гроша. Через відсутність сировинних запасів, вартість гроша постійно зменшувалась і по суті трималась на примусовій силі. Карбуванням монет займались монетні двори, які спеціально були створені і діяли при королі і прямо залежали від нього. Масова емісія розмінної монети у монетарнях Речі Посполитої та її васалів призвела до насичення нею грошового ринку і зупинила поширення на території держави неякісних дрібних номіналів іноземної грошових одиниць, в цілому призвела до позитивних наслідків в сфері економічних відносин.

Наступна історична доба, яку, на наш погляд, необхідно розглянути, є доба Гетьманщини. Вказаний історичний період завжди був дискусійним і завжди викликав неоднозначний погляд на ті обставини, що мали місце. Дискусійним і в історичному аспекті є також і питання карбування власної монети на території Гетьманщини.

Як зазначає Шуст Р.М., уже в перші роки існування української козацької держави було закладено підвалини її фінансової системи, створено Військовий скарб,

вироблено засади його наповнення та використання коштів. Усе це дає підстави припускати, що не могло не ставитись питання про карбування власної монети. В українській історіографії ХХ ст. неодноразово порушувалося це питання. Так, відомий вчений-економіст Михайло Слабченко першим стверджував, що у 1649 р. гетьман Богдан Хмельницький розпочав карбування власної монети. Він посилався на доповідну записку російського дипломата – дяка Григорія Кунакова, який у перші роки національно-визвольної війни неодноразово бував на Україні та в Польщі. В одному зі звітів про місію до українського гетьмана він зазначав, що «в Чигирине, де учинил Богдан Хмельницький мынзу (монетний двір. – Р. Ш.) и денги делают, а на тех новых денгах на одной стороне мечь, а на другой стороне ево, Богданове, имя» [6, с. 221]. Вказаний вчений позитивно ставиться до можливості карбування власної монети в період Гетьманщини.

Інший вчений, Валентин Шугаєвський у статті «Чи була на Україні в XVII столітті власна монета?» вказував на хибність припущення М. Слабченка. При цьому він зазначав, що в жодному з монетних скарбів, датованих серединою – другою половиною XVII ст., монет Богдана Хмельницького не виявлено. Не містилося в них і невизначених монет, які гіпотетично могли б належати гетьману. Не було їх і в найбільших тогочасних нумізматичних колекціях¹.

Проаналізуємо зміст найцікавіших нормативно-правових актів того часу. Так, Статті Богдана Хмельницького, ствержені царем і боярською думою, які визначали становище України в складі Російської держави» (27.03.1654 р.), пункт 2 передбачав, писареві військовому по милости царського величества, щоб давано 1000 золотих польських на підписки (канцеляристів), на судей військових по 300 золотих польських, на писаря судейського по 100 золотих польських, на хоруйного сотенного по 30 зол., на бунчужного гетьманського 50 зол.

Царське величество пожалував, велів

¹ Цит. За Шустом Р.М. Див.: Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. – К.: вид. «Знання», 2007. – 371 с.

бути по їх проханню; а давати ті гроші с тамошніх доходів» [5, с. 98]. Аналізуючи зміст вказаних статей, видається цікавою та обставина, що російський цар, Олексій Михайлович, затвердив прохання Війська Запорізького, і встановив жалування в польських золотих, хоча на час той мав власну монету – срібний рубль, що карбувався починаючи з 1654 року. Вочевидь, вказана обставина підтверджує довіру населення до польської грошової одиниці, та їх вартісну перевагу в співвідношенні із російським рублем.

Інший нормативно-правовий акт, який викликає науковий інтерес є «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорізького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорізького, та між старшиною полковниками, а також названим Військом Запорізьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтвержені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендера». Так главою IX встановлено, оскільки відомо, що з давніх часів у Війську Запорізькому були Генеральні Скарбники, які відали публічним скарбом, млинами і всіма публічними прибутками, податками і сплатами і розпоряджалися всім цим на розсуд і за згодою Гетьмана, отож і нині за загальною згодою встановлюється такий порядок і ухвалюється закон, що не підлягатиме змінам, що на випадок, якби наша Батьківщина звільнилася від Московського ярма, належить на розсуд Гетьмана при публічній згоді обрати Генерального скарбника, мужа видатного, заслуженого, багатого і прямодушного, який взяв би під свою опіку державну скарбницю, відав би млинами і всіма прибутками дбав би про них не для власної, а для загальної потреби, враховуючи думку Гетьмана... При цьому повинен бути обраний не тільки Скарбник, який перебуває при Гетьмані й постійно знаходиться у Гетьманській столиці, але також одночасно (слід обрати) у кожному Полку двох присяжних Скарбників, значних і заможних (представників), затверджених спільною ухвалою обох станів: козаків і простого люду [5, с.118-119].

Таким чином, аналізуючи зміст вказаних

нормативно правових актів, можна зробити висновок, що за доби Гетьманщини, грошові розрахунки проводились у монетах: польських золотих і російських срібних рублях, які по суті виконували функцію грошей. В подальшому з розвитком і становленням Гетьманщини, нововведенням є створення квазі-державної установи, на функцію якої покладалось виконання різноманітних завдань по віданню державними скарбами при Гетьмані. Окрім централізованого апарату Генерального скарбника, утворювались їх місцеві органи – присяжні Скарбники – які відали по суті місцевими фінансовими питаннями. Хоча питання про карбування власних монет вказані нормативно-правові акти не містять, разом із тим, їх карбування по суті було питанням часу.

Інший історичний період, який становить науковий інтерес в частині нормативно-правового регулювання грошового обігу на території України, є період Московської держави. Особливо цікавим є постать царя Петра I, за часів правління якого Росія перетворилася з відсталої країни у могутню імперію з сучасною політичною, військовою та економічною системою.

Важлива роль у реформаційних починаннях Петра I відводилася грошовій реформі, оскільки Росія на той час мала одну з найвідсталіших монетних систем в Європі. Основним її номіналом залишалася срібна копійка вагою 0,38 г. Ще дрібнішими були її фракції – денга (1/2 копійки) та подушка (1/4 копійки), але вони випускалися рідко і в невеликій кількості. Карбування монет здійснювалося на Московському монетному дворі, який часто орендували приватні особи. Застосування малопродуктивної, примітивної техніки, яка не змінювалася від початків московського карбування, не давало змоги забезпечити обіг достатньою кількістю монет [6, с. 251].

Переломним при проведенні грошової реформи став 1701 р. – саме тоді в обігу з'явилися два основних номінали нової монетної системи – срібний рубль та мідна копійка. Завершальним у її формуванні був випуск алтина (3 копійки), який досі був грошово-лічильною одиницею. Зовнішнє оформлення копійки нагадувало ви-

гляд її срібного відповідника з датуванням слов'янськими літерами.

Наприкінці панування Петра I у монетному карбуванні відбулися певні зміни. З 1718 р. припинився випуск срібних та мідних копійок, найдрібнішою срібною монетою стали п'ять копійок. У 1723 р. розпочато карбування мідних п'яти копійкових монет, а в наступному році на ринку з'явився гріш – 2 копійки [6, с. 266-267].

Пам'яткою нормативно-правового акту, що діяв на території України є «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.). Так, наприклад, згідно глави 20, артикулу 1 «О платеже за гвалт общесоседний и о умышленном нападении с намерением убить кого всмерть» встановлено, що: «За каждый гвалт или насилие, от кого б кому ни учинилось, и правно было доведено, имеет быть плачено обидимому дванадцать рублей денег, кроме случаев особливо показанным в сем праве» [5, с. 128]. Отож, закріпленою грошовою одиницею, що була в обігу на території сучасної України, був рубль. Вказаний історичний період є завершальним в процесі становлення металевих грошей із вмістом різних дорогоцінних металів.

Аналізуючи викладені нормативно-правові акти в сфері регулювання грошового обігу, можна зробити наступні висновки. На території сучасної України становлення грошового ринку проходило досить тривалий час і на даний час ще не завершене. Визначальним є створення на території Київської Русі власної грошової одиниці – гривні, назву якої використовується і в діючих нормативно-правових актах.

Еволюція форм грошей, що були в обігу на території України, у досліджуваний історичний період, пройшла тернистий шлях: від шкір тварин до монет із різних видів металу. Наділення при цьому речовою ознакою вказаних форм грошей у вказаний історичний період відповідає тим економічним відносинам, що панували на той час. Знецінення і погіршення реальної вартості приведених форм грошей є загальною ознакою вказаного історичного періоду.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню нормативно-правових актів, що регулювали відносини в сфері грошового обігу на території України в період від Київської Русі до часів Петра I.

Література

1. Базулин Ю.В. Происхождение и природа денег . – СПб.: Издательство С. – Петерб. ун-та, 2008. – 246 с.
2. Грибов А.Ю. Институциональная теория денег: сущность и правовой режим денег и ценных бумаг. – М.: РИОР, 2008. – 200 с.
3. Історія грошей та банківництва / За заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. К. Реверчука. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 391 с.

SUMMARY

The article research regulations issues of monetary circulation in Ukraine in the period from the Kiev Rus till Peter I.

4. Орленко Л.В. История торговли: Учебное пособие. – М.: ИД «Форум»: Инфра-М, 2006. – 352 с.
5. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посібник / За ред. В.Д. Гончаренка. – 3-тє вид., перероб. Уклад В.Д. Гончаренко, О.Д. Святоцький. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 800 с.
6. Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. – К.: вид. «Знання», 2007. – 371 с.